

م.ی. کامهران عبدالرزاق برايم
مامۆستا له زانکۆی سه‌لاحه‌ددین-هه‌ولێر

سالنامه‌کانی عوسمانی و بایه‌خیان بۆ لیکۆلینه‌وه‌ی میژووی کورد

سالنامه چیه؟

سالنامه، سه‌راوه‌یه‌کی فه‌رمی عوسمانیه‌که له میانه‌ی چاکسازیه‌کانی سه‌رده‌می ته‌نزیما‌تدا ده‌ستکراوه به بلاوکردنه‌وه‌یان، زانیاری گرنگیان ده‌رباره‌ی میژوو، جوگرافیا، په‌روه‌رده، کولتور، ئاواکاری، دۆخی ئابووری، کۆمه‌لایه‌تی، په‌یکه‌ری کارگی‌ری ده‌وله‌ت...تاد تۆمارکردوه. ناوه‌که‌شی له هه‌ردوو وشه‌ی فارسی (له هه‌مان کاتدا کوردی) (سال) و (نامه) پیکه‌اتوه.^(۱) هه‌ندیک جاریش به (نو سال) ناوبراون، ئه‌مه‌شیان هه‌ر وشه‌یه‌کی فارسییه و به‌مانای سالی نوی دی‌ت.^(۲) مه‌به‌ست لییان نیشاندانی بارودۆخ و پروودای سالیکی ناوچه‌یه‌ک یان دامه‌زراوه‌یه‌کی تایبه‌ته له شیوه‌ی تۆماریکی فه‌رمیدا.

بۆ یه‌که‌مجار ده‌رکه‌وتنی سالنامه ده‌گه‌ریته‌وه بۆ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی ۱۵ز، که له شاری (قیه‌ننا) چاپ و بلاوکراوه‌ته‌وه، به‌لام به‌رده‌وام نه‌بووه. دواتر به‌شیوه‌یه‌کی به‌رده‌وام له ناوه‌راستی سه‌ده‌ی ۱۶ز له ئه‌لمانیا له‌ژیر ناوی (ئه‌لماناک) ده‌رکه‌وتوه. دوا‌ی ئه‌وان، فه‌ره‌نسی و ئینگلیزه‌کانیش سالنامه‌یان ده‌رکردوه و زیاتر پێشیان خستوه. دیارترین‌شان بریتیه له سالنامه‌ی شاهانه‌ی فه‌ره‌نسی، که زیاتر له دوو سه‌ده ته‌مه‌نی هه‌بووه، له‌گه‌ل سالنامه‌ی (ئه‌لماناک دۆ گۆتا)ی ئه‌لمانی که له سالی ۱۷۶۳وه به‌شیوه‌ی سالانه ده‌رچوو.^(۳)

به‌پێی سه‌راوه‌کان دوا‌ی ئه‌وه‌ی له سه‌رده‌می ته‌نزیما‌تدا ده‌وله‌تی عوسمانی که‌وته ژیر کاریگه‌ری ئه‌وروپا، سه‌دری ئه‌زه‌م (په‌شید پاشای گه‌وره) له‌ژیر کاریگه‌ری سالنامه ئه‌لمانییه‌کان، پۆلیکی گرنگی بینوه له‌وه‌ی ده‌وله‌تی عوسمانیش هه‌نگاوێکی هاوشیوه به‌هاوێژیت، بۆ ئه‌م مه‌به‌سته‌ش سولتان عه‌بدولمه‌جیدی یه‌که‌می هانداوه.^(۴) سه‌ره‌نجام له ۲۸ی کانوونی یه‌که‌می ۱۸۴۶

1 Bkz: Mehmet Zeydin Yıldız ve Orhan Deniz, "Maarif Salnamelerine Göre, 19. Yüzyıl Sonunda Van'da Eğitim ve Kültürel Hayat", Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt:21, Sayı:35, Şubat 2016, s. 199 ; İlhan Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır 1869-1905, İnönü Üniversitesi, Doktora Tez, Malatya 1999, s. 4.

2 Hasan Duman, Osmanlı Yıllıkları, IRCICA, İstanbul 1982, s.17.

3 Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır 1869-1905, s. 4.

۴ مؤيد توفيق العقرباوي، السالنامات العثمانية، نشأتها، وتطورها، وأهميتها في تاريخ العرب الحديث ۱۸۴۷- ۱۹۱۷م، مجلة الزرقاء للبحوث والدراسات الإنسانية، المجلد ۲۰، العدد ۱، ۲۰۲۰، ص ۹۵.

بریار دراوه له مانگی موحه پرهمی هه موو سالی کدا سالنامه چاپ و بلاو بکریته وه.^(٥) بۆ ئەم مەبەستەش میژوونووس خەیروللا ئەفەندی کراو ته به رپرسی کاره که. یه کهم سالنامه ش له لایه ن ئەحمەد وه فیه ق پاشا وه ئاماده کرا وه، که سایه تی ئەحمەد جه وده ت پاشاش رۆلی تیدا هه بو وه.^(٦) به مشی وهیه میژووی سالنامه له ده ولته تی عوسمانیدا ده ستیی کړد وه، که له نیوان سالانی ١٨٤٧-١٩٢٢ بۆ ماوه ی ٧٥ سال به رده وام بو وه.^(٧) به تییه پبوونی کات سالنامه کان جوړا و جوړ بوون و به گشتی به چوار کاته گوری جیاواز ده رچوون، که بریتین له: سالنامه کانی ده ولته، سالنامه ی وه زاره ته کان، سالنامه ی ویلایه ته کان و سالنامه تاییه ته کان.^(٨)

جوړه کانی سالنامه و گرنگیان بۆ میژووی کورد

تویژهران سالنامه کانیان بۆ چه ند جوړیک پۆلین کړد وه؛ هه ندیکیان دابه شیان کړد وه بۆ سێ جوړ (سالنامه گشتیه کانی ده ولته، سالنامه ی وه زاره ته کان و سالنامه ی ویلایه ته کان). هه ندیکیش بۆ دوو جوړ (سالنامه کانی ده ولته و سالنامه فه رمیه کان) دابه شیان کړد وه. به لام، به شی وهیه کی گشتی پۆلین کړد نیان بۆ چوار جوړی: سالنامه کانی ده ولته، وه زاره ته کان، ویلایه ته کان و تاییه ته کان له لایه ن تویژهرانه وه زیاتر قبول کرا وه.^(٩)

١- سالنامه کانی ده ولته:

ئهمه یان وهک یه کهم وه شانی سالنامه کان له ژیر ناو نیشانی (سالنامه دولت علیه عثمانیه) له سالی ١٢٦٣ ک/١٨٤٧ ز چاپ کرا وه. له سه ره تادا ئاماده کړدی له ئه ستوی چه ند که سایه تییه کی پله دار و زانستی ده ولته بو وه، به لام دواتر له

5 İlhan Palalı, "Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:23, Sayı:23, Haziran 2010, s. 2.

6 Hayriye Bayazıdoğlu, Salnamelere Göre Beirut 1893-1908, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tez, Ankara 2010, s. 6 ; Fadime Ceylan, Vilayet Salnamelerinde Yozgat 1873-1907, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tez, Afyonkarahisar 2013, s. 4

7 Duman, Osmanlı Yıllıkları, s.17.

8 Yıldız ve Deniz, Maarif Salnamelerine Göre..., s. 199 ; Filiz Ünal, Maarif Salnamelerine Göre İstanbul'da Eğitim-Öğretim 1898-1903, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tez, Ankara 2007, s. 1-2.

٩ العقرباوي، السالنامات العثمانية، ص ٩٥-٩٦.

سالی ۱۸۷۲ خرایه ئهستۆی وهزارهتی مهعاریف، ههروهک له سالی ۱۸۸۸ بهدواوه له لایهن (فهرومانگهی تۆماری فهرومانبهراڤان) هوه ئاماده کراوه.^(۱۰)

سالنامهکانی دهولهتی عهلییه ۶۸ وهشانی لی دهرچووه، له سالی ۱۸۴۷ هوه تا ۱۹۱۲ بهبی پچران، بهلام بههوی بارودوخی جهنگی یهکه می جیهانی و لهدهستدانی خاکیکی زۆری دهولهتی عوسمانی، بو ماوهی پینج سال راگیراوه، پاشان کوتا وهشانی له سالی ۱۹۱۸ دهرچووه.^(۱۱) له سههرهتاوه ههتا وهشانی ژماره ۳۵ سالی ۱۸۸۰ له ریگهی چاپی بهردین و دواتر له ریگهی چاپخانهی مؤدیرنهوه چاپکراون. سههرهتا به نرخ شەش قوروش فروشراون، بو ئه و رۆژگارە نرخیکی زۆر گران بووه، بهلام له وهشانی سییه مهوه نرخهکهی بو پینج قوروش کهم کراوتهوه.^(۱۲) وهشانی یهکه م وهک قهباره بچووکتیرینی ئه م زنجیرهیه له ۱۶۷ لاپه ره پیکهاتووه،^(۱۳) دواتر به ره به ره فراوان بووه، به تایبهتی ئهوانه ی له سههرده می سولتان عهبدولحه میدی دووهم ۱۸۷۶-۱۹۰۸ دهرچوون قهباره گه وره ن و ریگو پیکترین سالنامه ن،^(۱۴) نزیک هه زار لاپه ره و سهرووتریشن. ئه مانه زانیاری گشتگیر و گرنگیان دهرباره ی تهواوی داموده زگا و ویلایه تهکانی دهولهت تۆمارکردووه، لهوانه ش: میژووی سولتانهکانی عوسمانی، داموده زگاکانی سهلهته نهت له پایتهخت و فهرومانبهراڤان، وهزاره تهکان، ویلایه تهکان و فهرومانبه ر و پیکهاته کارگیریه کانیا ن ... تاد. به جوړیک که وینه یه کی گشتگیر دهرباره ی دهوله ته که به خوینه ر ده به خشن. گرنگی ئه و سالنامه نه بو میژووی کورد له وه دایه، له کاتیکدا دهرچوون و زانیارییان تۆمارکردووه که هیشتا ویلایه ته کوردنشینه کان ههنگاوی هاوشیوهیا ن نه ناوه. ئه گه ر باشووری کوردستان به نمونه وه ربگیریت، ده بینریت که بو یه که مجار له سالی ۱۸۹۱ سالنامه ی ویلایه تی موسلی تیدا دهرچووه، واته ۴۴ سال

10 Mehmet Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Baskı 2., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, c. 3., s. 106 ; Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır 1869-1905, s. 5 ; Palalı, Osmanlı Salnameleri..., s. 3.

11 Duman, Osmanlı Yıllıkları, s.18 ; Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır 1869-1905, s. 5.

12 Duman, Osmanlı Yıllıkları, s.18-19.

۱۳ بروانه: سالنامه دولت علیه عثمانیه ۱۲۶۳.

14 Bayazıdoğlu, Salnamelere Göre Beyrut 1893-1908, s. 8 ; Ceylan, Vilayet Salnamelerinde Yozgat 1873-1907, s. 5.

دوای دەرچوونی یه کهم سالنامه‌ی دهولته‌ی عه‌لییه، به‌مه‌ش ئه‌م سالنامه ده‌توانن ئه‌و که‌لینه میژوویییه پر بکه‌نه‌وه که به‌هۆی دواکه‌وتنی ویلایه‌ته کوردنشینه‌کان له دەرکردنی سالنامه‌دا دروست بووه. به‌گشتی، بۆ لیکۆلینه‌وه له میژووی کوردستانی عوسمانی، پیویسته توێژەر کار له‌سه‌ر ئه‌و زانیارییه‌ بکات، که دهرباره‌ی ئه‌م ۱۰ ویلایه‌ته تو‌مارکراون: (۱۵)

باکووری کوردستان	دیاربهرکر، وان، به‌دلیس، ئه‌رزه‌پرۆم، مه‌عموره‌تولعه‌زیز و سیواس
باشووری کوردستان	به‌غدا و موصل
پوژئاوای کوردستان	حه‌له‌ب و دیره‌زور

به‌ پشت‌به‌ستن به‌و سالنامه ده‌توانریت ناوی والیه‌کان، موته‌سه‌رپه‌فه‌کان، قایمقامه‌کان، کاربه‌ده‌ستان و فه‌رمانبه‌رانی تر، دامه‌زراوه‌کانی ده‌ولت، ژماره‌ی قوتابخانه و قوتابیان و ناوی وانه‌کانیان، له‌ هه‌مووی گرن‌گتر ده‌توانریت سنوور و پینکه‌ته‌ی کارگیرێ کوردستانی عوسمانی به‌وردی دیاری بک‌ریت.

۲- سالنامه‌ی وه‌زاره‌ته‌کان:

دوای سه‌رکه‌وتنی ئه‌زموونی سالنامه‌کانی ده‌ولته‌ی عه‌لییه، بریاردا وه‌زاره‌ته‌کانیش هه‌مان هه‌نگاو بگره‌به‌ر، به‌مه‌ش وه‌زاره‌ته‌کانی ده‌ولت ده‌ستیان به‌ دەرکردنی سالنامه‌ی تایبه‌ت به‌خۆیان کرد. تیایدا په‌یکه‌ری وه‌زاره‌ت و دامه‌زراوه‌کان له‌ ویلایه‌ته‌کان و ناوی فه‌رمانبه‌رانیان پ‌وون ده‌کرده‌وه. ئه‌م جو‌ره سالنامه له‌ نیوان سالانی ۱۸۶۵-۱۹۰۸ په‌نجا و یه‌ک وه‌شانی جیاوازیان لێ دەرچووه. (سالنامه‌ی عه‌سکه‌ری) پ‌یشه‌نگی ئه‌م جو‌ره‌یانه، دوای ئه‌وه (سالنامه‌ی به‌حرییه، سالنامه‌ی خاریجیه، سالنامه‌ی مه‌عاریفی عمومییه، سالنامه‌ی عیلمیه، سالنامه‌ی ره‌سه‌تخانه‌ی عامیره و سالنامه‌ی رسومات) وه‌شانه‌کانی خۆیان دەرکردووه. (۱۶)

۱۵ بر‌وانه: سالنامه‌ی دولت علیه عثمانیه ۲۳۳۱-۴۳۳۱ مالیه.

16 Palalı, Osmanlı Salnameleri..., s. 5.

گرنگترینان بۆ میژووی کورد بریتییە لە سالنامەکانی وەزارەتی مەعاریف کە لە نیوان سالانی ۱۸۹۸-۱۹۰۳ شەش^(۱۷) وەشانی لی دەرچوو. ئەم سالنامە زانیاری زۆر گرنگیان دەربارە ی پەوشی خویندنی دەولەت تۆمارکردوو. دەتوانریت لە پێگەی ئەمانەوه ژمارە و ناو و جۆری قوتابخانە حکومییەکان (مەدەنی و سەربازی)، قوتابخانە ی مسوڵمان و نامسوڵمانەکان، بەرواری دامەزران و ناوی دامەزرێنەر، ناوی مامۆستاکان، بابەتەکانی خویندن، ژمارە ی قوتابیان، ژمارە ی کتیب و کتیبخانەکان و چەندین زانیاری تر پەوون بکریئەوه.

۳- سالنامە ی ویلايەتەکان:

دوای جیبەجێکردنی نيزامنامە ی ویلايەتەکان، یەکیک لەو چاکسازیانە ی ئەنجام درا بریتی بوو لە دەرکردنی سالنامە ی تاییەت بە ویلايەتەکان. یەکەمین وەشانی ئەم جۆرە سالنامە یە لە سالێ ۱۸۶۶-۱۸۶۷ لەلایەن ویلايەتی (بۆسنا) وە دەرچوو، کۆتا وەشانی ش لە سالێ ۱۹۲۱-۱۹۲۲ لەلایەن ویلايەتی (بۆلو) وە دەرکراو. لە هەر ویلايەتیکیشدا (نووسەری ویلايەت) بەرپرس بوو لە ئامادەکردن و بلۆکردنەوه ی ناوەرۆکی سالنامە. بەلام ویلايەتەکان هاوتای یەک نەبوون لە دەرکردنیدا، لەکاتیکیدا هەندیکیان بایەخی زۆریان پێداو و ۳۵ وەشانیان دەرکردوو، هەندیکێ دیکە تەنها یەک وەشانیان دەرکردوو. هەندیک لە توێژەرانی باسیان لەوه کردوو کە ژمارە ی سالنامە ی ویلايەتەکان گەیشتوو تە ۲۰۰۰ سالنامە،^(۲۰) بەلام ئەم ژمارە یە زیادەرەوه ی تێدا یە. ئەوه ی سەلمینراییت ئەوه یە کە بەگشتی ویلايەتەکان ۵۲۷ سالنامە ی جیاوازیان دەرکردوو.^(۲۱)

سالنامە ی ویلايەتەکان باشترین سەرچاوه یە بۆ لیکۆلینەوه لە میژووی کورد لەبەر ئەم خالانە:

۱۷ تا ئیستا تەنها پینچ وەشانی کەوتو تە بەر دەستی توێژەرانی و وەشانی سالێ ۱۳۲۰/ک ۱۹۰۲ ز نەدۆزراو تەوه. بڕوانە: Ceylan, Vilayet Salnamelerinde Yozgat, ۱۸۷۳-۱۹۰۷, s. ۶.

18 Yıldız ve Deniz, Maarif Salnamelerine Göre..., s. 199.

19 Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır 1869-1905, s. 6-7 ; Palalı, Osmanlı Salnameleri..., s. 6-7.

۲۰ فاضل مەهدی بیات، السالنامات العثمانية وأهميتها لتأريخ العراق، مجلة المورد، المجلد ۷۱، العدد ۲، ۸۸۹۱، ص ۴.

21 Yıldız ve Deniz, Maarif Salnamelerine Göre..., s. 199.

أ- زانیارییه کان له لایه ن دهسه لاتی ناوچه ییه وه ئاماده و تۆمار کراون، به راورد به سالنامه کانی دیکه درووستر و متمانه پیکراوترن.

ب- به گشتی زانیارییه کان تاییه تن به ویلایه تیکی دیاریکراو، له و چوارچیوه یه شدا زۆرتین ورده کاری و زانیاری دهرباره ی هر ویلایه ت و ناوچه کارگیریه کانی له م سالنامه دا تۆمارکراوه، به جۆریک که له هیچ سالنامه یه کی تر دا دهستناکه ون. ئه گهر زانیاری و داتای وهشانه جیاوازه کان به راورد و شروقه بکرین، ده توانریت زانیاری زۆر گرنگ و نوی بخریته پوو.

ت- ئه م سالنامه وینه یه کی گشتگیر و تیروته سه ل دهرباره ی پیکهاته ی کارگیری مه دهنی و سه ربازی، ناوی فه رمانبه ران و پله کانیان، میژوو، جوگرافیا، ژماره ی دانیشتون، چالاکیه ئابوورییه کان، داهات و خه رجیه کان، کشتوکال و پیشه گه ری، به روبومه کان، رهوشی خویندن، رهوشت و دابونه ریته باوه کانی خه لک، ئایینه کان، داتای جۆراوجۆر، له گه ل چه ندین زانیاری تر دهرباره ی ویلایه ت و سه نه جق و قه زا و ناحیه کان ده خه نه به رده ستی توێژهران.

پ- به بۆچوونی د. موئیه د عه قره باوی ئه مانه سه رچاوه یه کی زۆرباشن بۆ یه کلاکردنه وه ی کیشه کانی سنوور، به وپییه ی سنووری کارگیری ویلایه ت و ناوچه کان زۆر به وردی دیاریکراون.^(۲۲)

**گرنگی ئه و سالنامه بۆ میژووی کورد له وه دایه،
له کاتیکدا ده رچوون و زانیاریان تۆمارکردوه
که هیشتا ویلایه ته کوردنشینه کان هه نگاوی
هاوشیوه یان نه ناوه.**

۲۲ العقرباوي، السالنامات العثمانية، ص ۱۰۱.

له ویلايه ته كوردنشینه كان، ياخود ئه و ویلايه تانه ی که به شیکي کوردنشین بوون، ته نها ههشت دانه یان سالنامه یان دهرکردووه. یه که م وه شانیش له لایه ن ویلايه تی دیار به کره وه له سالی ۱۸۶۹ دهرکراوه، کوتاهه مینیشیان له سالی ۱۹۱۲ له لایه ن ویلايه تی موسله وه دهرکراوه. به پیی سه ر ژمی رییه ک که تو ی ژهر ئه نجامی داوه، وه ک له و خشته ی خواره وه دا دهرده که ویت، ۱۲۰ وه شانی جیاوازی ئه م سالنامه به رده ستن، که تو ی ژهران بو پوونکردنه وه ی بارودوخی کوردستانی عوسمانی ده توانن کاری له سه ر بکه ن.

ویلايه ت	وه شانی سالنامه / دانه	ماوه ی دهرچوون له نیوان سالانی
ئه رزه پۆم	۱۵	۱۸۷۰-۱۹۰۰
به دلپس	۴	۱۸۹۲-۱۹۰۰
دیار به کر	۲۰	۱۸۶۹-۱۹۰۵
	۸	۱۸۸۴-۱۹۰۷
سیواس	۱۳	۱۸۷۰-۱۹۰۷
به غذا	۲۰	۱۸۷۵-۱۹۱۱
موسل	۵	۱۸۹۱-۱۹۱۲
حه له ب	۳۵	۱۸۷۶-۱۹۰۸

۴- سالنامه تاییه ته کان:

هه ندیکیان له لایه ن دامه زراوه کانی ده ولت و هه ندیکی دیکه ش له لایه ن که سایه تییه کانه وه دهرکراون. به پیچه وانه ی ئه وانه ی پیشوو، ئه مانه به سالنامه ی نافه رمی هه ژمار دهرکین. یه که مینی ئه م جو ره ش له سالی ۱۸۷۱ له لایه ن عه لی سواقی له پاریس دهرکراوه به ناو نیشانی (تورکیا له سالی ۱۲۸۸)، له م سالنامه یه دا باسی جوگرافیا، دانیشتووان، کشتوکال، پیشه سازی، ریگی و شکانی و ده ریایی، که شتی بازرگانی، به نده ره کان و به ها کانی دراوی ده ولته تی عوسمانی کراوه.^(۲۳) پاشان چه ندین سالنامه ی تری تاییه ت دهرچوون، به تاییه تی که سایه تی ئه بو زیا محمه د توفیق م ۱۹۱۳ پۆلیکی بالای هه بووه له و بواره دا که ۱۶ سالنامه ی

23 Palalı, Osmanlı Salnameleri..., s. 9-10.

جیاوازی دەرکردوو، گرنگترینان بریتین له : سالنامه‌ی حەدیقه، سالنامه‌ی ئەبو زیا، نه‌وسالی مه‌ریفه‌ت ... تاد.^(۲۴)

به‌شیک له‌و سالنامه‌ له‌ژیر ناوی (نه‌وسال) له‌لایه‌ن پۆژنامه‌نووسانه‌وه دەرکراون، وه‌ک (نوسال ثروت فنون) که له‌ نیوان سالانی ۱۸۹۲-۱۸۹۶ پینج وه‌شانی لی دەرچوو، پاشان وه‌ستاوه و له‌ سالانی ۱۹۱۰ و ۱۹۱۱ دوو وه‌شانی تری دەرچوو.^(۲۵) جگه‌ له‌مانه‌ش کۆمه‌لیک سالنامه‌ی تری تایبه‌ت هەن، هه‌ندیک له‌وانه‌ له‌لایه‌ن هاوڵاتیانی بیانی نیشته‌جی له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ زمانه‌کانی ئینگلیزی و فهره‌نسی و عه‌ره‌بی و ئه‌رمه‌نی دەرکراون و مۆله‌تیان پێ دراوه.^(۲۶) هه‌رچه‌نده‌ ئه‌م سالنامه‌ هه‌ندیک زانیاری پوخت و کورتیان دەرباره‌ی ناوچه‌کانی کوردستان تیدابیت، به‌لام زیاتر بۆ خسته‌پرووی وینه‌یه‌کی گشتگیر دەرباره‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی نووسراون و ورده‌کاری زۆر ناگره‌خۆ.

به‌شیوه‌یه‌کی گشتی، سالنامه‌ فهرمی و تایبه‌ته‌کان له‌ دوا‌ی سالی ۱۸۷۵وه‌ خرا‌نه‌ ژیر چاودیری توندوتۆلی ده‌وله‌ت، رینگا نه‌دراوه‌ هه‌رکەس چۆنی بویت سالنامه‌یه‌ک ب‌لاوبکاته‌وه،^(۲۷) به‌لکو پێویست بووه‌ مۆله‌ت وه‌رگریت و به‌ پالیوی ده‌وله‌تیشدا تپیه‌ریت.^(۲۸)

چۆن ده‌ستمان به‌ سالنامه‌کان بگات؟

به‌شیک له‌ کتیبخانه‌ گشتیه‌کانی ولاتی تورکیا سه‌رجه‌م ژماره‌ و وه‌شانی سالنامه‌کانیان پاراستوو، له‌وانه‌ش ۱۲ کتیبخانه‌ی گشتی له‌ شاری ئیسته‌نبول.^(۲۹) سه‌رباری گرنگی زۆری ئه‌م سه‌رچاوه‌یه‌ بۆ میژووی کورد، به‌داخه‌وه‌ که‌ تا ئیستا کۆلیکشنی وه‌شانه‌کان، یان به‌لایه‌نی که‌مه‌وه‌ ئه‌وانه‌ی په‌یوه‌ستن به‌ میژووی کورد، له‌ هیچ کتیبخانه‌یه‌کی کوردی به‌رچاوا ناکه‌ون. به‌لکو زۆربه‌ی میژووناس

24 Pakalın, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 3., s. 106

25 Palalı, Osmanlı Salnameleri..., s. 10.

26 BOA: MF.MKT., G:970, D:12 ; BOA: MF.MKT., G:1044, D:44 ; BOA: MF.MKT., G:1016, D:23 ; BOA: MF.MKT., G:604, D:22.

27 Palalı, Osmanlı Salnameleri..., s. 11.

28 BOA: MF.MKT., G:944, D:52.

۲۹ برّوانه: العقبای، السالنامات العثمانیة، ص ۱۰۰.

و توێژهرانی کورد له ههریمی کوردستان که کاریان له سهر سالنامهکان کردووه، جگه له پینچ وهشانهکهی ویلایهتی موسل و چهند دانهیهکی تری کهم، سالنامهکانی تریان نه بینووه.

جیگای خوشحالییه که ئیستا (ناوهندی لیکۆلینهوهی ئیسلام)ی سهر به (وهقفی دیانهتی تورکیا) سهرجهم وهشانی سالنامهکانی بهشیوهی ئهلیکترونی بهردهست کردووه و توێژهران دهتوانن دهستیان پێی بگات.

گرفی سالنامهکان

ههرچهنده سالنامهکان سهرچاوهیهکی بایهخدار و پهسهنن بۆ لیکۆلینهوه له میژووی کورد، بهلام ههندیک گرفت و ههله هه پێویسته توێژهران ئاگاداری بن و به وریاییهوه مامهله لهگهڵ زانیاری و داتاکانی بکهن. به بۆچوون و ئهزموونی توێژهر لهگهڵ سالنامهکان دیارترین گرفتهکان ئهمانهن:

1- زمان: سالنامهکان به زمانی تورکی عوسمانی نووسراون و پراوپرن له دهستهواژه و زاراوهی میژوویی، پێویسته توێژهر ههم زمانی تورکی عوسمانی به باشی بزانی و ههم ئاگاداری مانای دهستهواژهکان بیت، بۆئهووهی به دروستی به کاریان بهیڤیت. بۆ نمونه زۆرینهی توێژهرانی ههریمی کوردستان که سالنامهیان بهکارهیناوه، له ژێر کاریگهری زمانی عهرهبیدا وشه (نایب)یان به (جیگری قایمقام یان موتهسهریف) وهرگیراوه. له کاتییدا (نایب) پلهیهکی سهربهخۆ بووه له سیستهمی کارگیری عوسمانیدا و سهرپهرشتی کاروباری دادوهریی کردووه.

2- زانیاری دووباره: ههندیجار ئامادهکارانی سالنامهکان نه یانتوانیوه داتا و سهرژمیری نوی به دهست بهیڤن، بۆیه ههلساون به دووباره دانانهوهی داتای سالنامهی پێشووتر. بۆ نمونه ههرسی سالنامهی ۱۸۹۴ و ۱۸۹۷ و ۱۹۱۲ی ویلایهتی موسل دهربارهی ژمارههێماری شاری سلیمانی دهلێن له (۲۹۸۲) مال پیکهاتووه،^(۳۰) له کاتییدا ماوهی چهندین سال له نیوانیاندا ههیه و گومانیش لهوهدا نییه که لهو ماوهیهدا گۆرانکاری پوویداوه. له وهش زیاتر، ههردوو وهشانی سالنامهی ۱۸۹۱ و ۱۸۹۲ی ویلایهتی موسل نزیکه به تهواوی کۆپی به کترن و

۳۰ پروانه: موصل ولایتی سالنامهسی ۱۳۱۲، ل ۳۲۵؛ موصل ولایتی سالنامهسی ۱۳۲۵، ل ۲۲۷؛ موصل ولایتی سالنامهسی ۱۳۳۰، ل ۳۰۰.

جياوازييه كي ئه وتۆ له نيوانياندا نيهه.^(۳۱)

3- زانياري ههله: به دوو شيواز بهرچاو دهكه ويت، يه كه ميان تۆمار كردني ناوه كان به ههله، به تاييه تي ئه و ناوانه ي كه توركي نين. به هۆي ئه وه ي فه رمان به ري نووسه ر تورك بووه، ناوه كان ي به شيوه ي گو ك ردني خۆي تۆمار كردووه. دووه ميان داتاي ههله، جا ههله ي ري نووسي بيت يان زانياري، بۆ نمونه هه ردو و سالنامه ي ۱۸۹۱ و ۱۸۹۴ ژماره ي قاوه خانه كان ي شاري موسليان به ۴۵ قاوه خانه ديار ي كردووه، كه چي سالنامه ي ۱۸۹۲ نوسيويه تي ۱۴۵ قاوه خانه.^(۳۲) ليژه دا پرون ده بيت وه كه به ههله ي ري نووسي ژماره ۱ له پيش ۴۵ دانراوه. ههله ي له م شيوه يه ش له سالنامه كاندا زۆره، پيويسته تويزه ر پشت نه به ستي به يه ك لاپه ره و يه ك سالنامه، به لكو خويندنه وه يه كي گشتگير بكات و داتا و زانياري وه شانه جياوازه كان به راورد بكات.

4- تيكه لي و نارووني: ههنديجار زانياري و داتاي گشتي ويلايه تيك له گه ل ناوه ندي ويلايه ته كه به تيكه لي و نارووني نووسراوه. بۆ نمونه ده رباره ي ويلايه تي موسل و شاري موسلي ناوه ندي ويلايه ته كه، له هه ندي شوين له ويان بۆ ئه ويان په ريوه ته وه بي ئه وه ي ئاماژه ي پي كراييت، به مه ش سه ر له تويزه ر تيكده دات و نازانريت زانياري و داتاكه هي كامه يانه، مه گه ر دواي وردبونه وه و به راورد يكي زۆر ورد.

نمونه يه كي تر ئه وه يه، ههنديجار ناوي كو مه ليك قهزا و ناحيه به يه كه وه تۆماركراون بي ئه وه ي پله و ناوه نده بالا كه يان پروونكراييه ته وه. له سالنامه ي ۱۸۵۰ دهوله تي عه لييه دا ناوي ۳۸ شوييني سه ر به ليو اي سليمني تۆماركراوه بي ئه وه ي پولي كراين.^(۳۳) هاوشيوه ي ئه م نموونانه، زۆر ههله ي تر له سالنامه كاندا هه ن كه له سه ر تويزه ر پيويست ده كه ن به راورد و شروقه كاري ورد ئه نجامبدات بۆ گه يشتن به ئه نجامي دروست.

۳۱ بېروانه: موصل ولايتي سالنامه سي ۸۰۳۱؛ موصل ولايتي سالنامه سي ۰۱۳۱.

۳۲ بېروانه: موصل ۸۰۳۱، ل ۷۹؛ موصل ۰۱۳۱، ل ۹۳۱؛ موصل ۲۱۳۱، ل ۲۶۲.

۳۳ سالنامه دولت عليه عثمانيه ۶۶۲۱، ل ۷۸-۸۸.

- به‌لگه‌نامه‌كانى ئه‌رشىقى عوسمانى:

- Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi

1- BOA: MF.MKT., G:604, D:22.

2- BOA: MF.MKT., G:944, D:52.

3- BOA: MF.MKT., G:970, D:12.

4- BOA: MF.MKT., G:1016, D:23.

5- BOA: MF.MKT., G:1044, D:44.

- عوسمانىيه‌كان:

۱- سالنامه‌ء دولت عليه‌ء عثمانيه ۱۲۶۳.

۲- سالنامه‌ء دولت عليه‌ء عثمانيه ۱۲۶۶.

۳- سالنامه‌ء دولت عليه‌ء عثمانيه ۱۳۳۳-۱۳۳۴ مالىه.

۴- موصل ولايتى سالنامه‌سى ۱۳۰۸.

۵- موصل ولايتى سالنامه‌سى ۱۳۱۰.

۶- موصل ولايتى سالنامه‌سى ۱۳۱۲.

۷- موصل ولايتى سالنامه‌سى ۱۳۲۵.

۸- موصل ولايتى سالنامه‌سى ۱۳۳۰.

- توركى:

1- İlhan **Palalı**, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Olarak Önemi”, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:23, Sayı:23, Haziran 2010, s. 1-13 .

2- İlhan **Palalı**, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır 1869-1905, İnönü Üniversitesi, Doktora Tez, Malatya 1999.

3- Mehmet Zeki **Pakalın**, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Baskı 2.,

Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, c. 3.

- 4- Mehmet Zeydin **Yıldız** ve Orhan **Deniz**, “Maarif Salnamelerine Göre, 19. Yüzyıl Sonunda Van’da Eğitim ve Kültürel Hayat”, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt:21, Sayı:35, Şubat 2016, 197-208.
- 5- Filiz **Ünal**, Maarif Salnamelerine Göre İstanbul’da Eğitim-Öğretim 1898-1903, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tez, Ankara 2007.
- 6- Hayriye **Bayazıdoğlu**, Salnamelere Göre Beyrut 1893-1908, Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tez, Ankara 2010.
- 7- Fadime **Ceylan**, Vilayet Salnamelerinde Yozgat 1873-1907, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tez, Afyonkarahisar 2013.
- 8- Hasan **Duman**, Osmanlı Yıllıkları, IRCICA, İstanbul 1982.

- عهدهبی

- ٩- مؤيد توفيق العقرباوي، السالنامات العثمانية، نشأتها، وتطورها، وأهميتها في تأريخ العرب الحديث ١٨٤٧-١٩١٧م، مجلة الزرقاء للبحوث والدراسات الإنسانية، المجلد ٢٠، العدد ١، ٢٠٢٠، ص ٩٢-١٠٧.
- ١٠- فاضل مهدي بيّات، السالنامات العثمانية وأهميتها لتأريخ العراق، مجلة المورد، المجلد ١٧، العدد ٢، ١٩٨٨، ص ٤.